

A humanizmus kutatás Horváth János nyomában

Többünk emlékezetében él még az 1982-ben készülöben lévő „Mátyás és kora” kiállítás egy jelenete. A schallaburgi várkastélyban már kicsomagolták a tárgyakat, azok látszólag rendezetlenül, szanaszét pihentek. Az ott jelen lévő Balogh Jolán előtt került a helyére több épülettöredék is. Más-más őrzési helyről származtak és itt kerültek ismét egymás mellé úgy, ahogyan valaha is lehettek. És akkor a 82 éves Balogh Jolán, aki egész életét arra szánta, hogy a Mátyás-kor emlékeit számba vegye, nagyon halkán és nagyon boldogan azt mondta: most már értem, most már el tudom képzelni az egészet.

Azért gondoltam ezt itt elmondandónak, mert a schallaburgi kiállítás tervezőjének is és megvalósítóinak is az volt a céljuk, hogy azt a Mátyás-kori reneszánsz műveltséget teljességében mutassa be, hogy az egészről marandó képet adjon. Összegezés volt az, mely sokak rész munkájára épült. Az irodalomtörténeti rész leginkább Horváth János *Magyar humanizmus* kötetére támaszkodott. Támaszkodhatott azért, mert az ő nagy összegezésének részletkérdéseit kutatták tovább tanítványai. Tőle tanulva, ritkábban vele ellenkezőleg dolgoztak. E máig tartó serénykedésnek vannak részeredményei. De, hogy az értékelésben mértéket ne tévesszünk, a bölcs eligazításért, mint tanítványok, ha közvetve is, ma is őhöz fordulunk.

A humanizmus korát tárgyaló *Az irodalmi műveltség megoszlása* címet viselő kötet 1935-ben jelent meg. Része volt annak az egész magyar irodalmi műveltség történetét tárgyaló koncepciónak, amelynek tervezete már 1922/23-ban készen állt. A kötet helyét ebben a szerző így határozza meg: „Mint egy bizonyos műveltségi ág fejlődéstörténete, ez a kötet is megállhat magában, de azért ez sem »monográfia«: a humanizmust nem önmagáért, hanem mint a magyar irodalmi fejlődés egyik ízületét veszi vizsgálat alá.” (285.)

Horváth János könyvében maguknak a műveknek ismeretére és a róluk szóló irodalomra támaszkodik. A korszak földolgozásánál nincs tekintettel az irodalmi közélet szélesebb, határokon túli horizontjára. Csak hosszanti irányba tekint, az egyenes vonalú fejlődést tartja szem előtt. Ezen a területen részletkutatásokat nem végzett. A föllelhető irodalomból fölhasználja azt, ami koncepciójába beleillik, ezt erősíti. Kritikával a vele ellenkező nézet

lévőket nem illeti. Rokonszenvét vagy ellenérzését azért nem palástolja. Éppen az egyenes fejlődésvonalba illesztett „ízület” velejárója ez is.

Horváth a korszak jelentőségét abban látja, hogy „a humanizmus csakhamar gyökeret vert [...] oly erős gyökeret, hogy mikor a nagy király halála után jóformán minden műve összeomlott és füstbe ment, ez az egy – s csak ez az egy! – rendületlenül állott, ezt az egyet Mohács végzetes előszelei sem tudták elhervasztani, vihara sem kidönteni. Halála idejére a papság legműveltebbjeinek műveltség-váltása mondhatni egészen végbement.” (5–6.) Majd később így ír: „Mátyás halálakor nem volt érseki és püspöki székhely, melynek már ne lettek volna humanista hagyományai.” (164.) Egyenesen következik mindebből, hogy Horváth János sem kerülhette el a máig is a legelvidekebb érdeklődésre számot tartó kérdést. Ez pedig az, hogy ez a „műveltségi ág” milyen mélyen hatolt be a magyar társadalomba. Erről a következőképpen vélekedik: „Történelmietlen gondolkozás arra hivatkozni, hogy a »nép« kimaradt ebből a műveltségből. Kimaradt az a korábbiából is. Sőt amennyiben írásbeli műveltségre gondolunk, az egész világi magyarság kimaradt belőle. Írásbeliség szempontjából az egész középkorban csak a papság, elsősorban a főpapság tekinthető művelt rétegnek, s ha most a főpapság, mondhatni a maga egészében a humanizmusnak hódolt, akkor ki kell mondanunk, hogy Mátyás korában megtörtént a műveltek, a legműveltebbek műveltség-váltása.” (165.)

A humanizmus jelentkezése nálunk először a közlatin, mondhatjuk bátran a vulgáris latin és a réginek Itáliában följújtott változata közötti ütközést eredményezte. Horváth János szerint irodalomtörténeti jelentőségű az, amit erről Vitéz János fogalmazott meg először. Valóban az is. Vitéz 1448-ban írt levelében indulatosan közli véleményét az országszerte használt latin nyelvről, ennek *rusticitas*áról, a *popularis usus*ról, amely merőben különbözik a latin irodalmi nyelvtől. És még ezt a gyalog beszédet is szívesebben használják, mint az írás tudományát. „Nevezetes nyilatkozat! Első hazai szembeállítás a régi, középkori latinság hagyományaival” – írja Horváth János. Itt a hangsúly a szembeálláson van. A kérdés továbbgondolkodásra készít (72.). Vitéz szövegében forrásáról árulkodik a *rusticitas* szó. Az egyházatyák, különösen Jeromos használta szívesen, akkor, ha saját nyelvhasználata került szóba. Tudta, hogy az Evangélium az egyszerű halászok közvetítésével csak egyszerű nyelven szólalhatott meg, és később sem válhat a megértés akadályává az emelkedettebb megfogalmazás. Jeromostól Tours-i Gergelyig ebben mindenki évszázadokon át egyetértett. Új világ kezdődik akkor, amikor erről már másképpen vélekednek. Érdekes az is, amit Vitéz az *oralitas*ról ír. Van forrásunk arra, hogy egy külföldi, ha ezekben az években Magyarországra jött, föltűnt neki az itt beszélt latin nyelv szép hangzása. De a latin nyelv két változata még a korszak végén is mentegetésre szorult. Erre is Horváth János hívja föl a figyelmet Werbőczy *Tripartitum*ának tárgyalásakor,

ezt írja: „A magyar jogtudományt, e »barbár« népjogot, ő a római jog szemeltartásával rendszerezte jogtudománnyá, a hazai latinság jogi műszavainak azonban lehető kímélésével, megtartásával [...]. Klasszikus analógiákra hivatkozik: a régiség iránt tartozó tiszteletből a római törvényhozók is megtartották a hagyományos avult műszavakat.” (222.) Ezért megengedhető, „hogy oly szavakkal is éljen, melyek inkább Magyarországon, mint Latiumban jöttek szokásba”.

Horváth János Vitézt mint levelek és orációk szerzőjét méltatja, de szól táboráról is. Azokat a fiatalokat említi, akik az ő támogatásával tanulhattak külországi egyetemeken. Az 1934. évi esztergomi ásatások után további nagy eredményeket várt. Ma már van kritikai kiadásunk a „humanizmus atyjának” műveiből. Könyvtárának rekonstrukciója is megtörtént. Az érseki palota maradványainak újabb föltárása valóban csodálatos eredményeket hozott. Megnyugtatóan tisztázódott a pozsonyi egyetem alapítása körüli tevékenysége és az ennek kiszolgálására Budára telepített nyomda ügye is. A Vitéz személye körüli kutatások, az újabb források föltárása mintha ösztönzést adnának a történészeknek is. Legújabban több tanulmány is foglalkozott pályájával, a közéletben elfoglalt szerepével. Az idő érleli egy Vitéz-monográfia elkészítését.

A Vitéz által pártfogoltak közül Horváth János megbecsüléssel és nem is titkolt szimpátiával ír az utóbb kalocsai érsekké lett Váradi Péterről. Fönnmaradt leveleskönyvét méltatja: „Legnagyobbbrészt gonddal, klasszikus minták szerint írt, olvasó közönségre is gondoló levelek azok, de a mellett igaz, mély vallásosság, szigorú erkölcs és egyházhűség bizonyítékai.” (170.) A leveleskönyvnek modern kiadása máig nincsen. Ha erre egyszer sor kerül, éppen a Vitéz életműkiadásából nyert tapasztalatokat kell majd ott hasznosítani. Ami akkor megvalósíthatatlan volt, arra a *Váradi levelek* összegyűjtésénél figyelni kell, a külföldre küldött darabok fölkutatását meg kell kísérelni. És ha már a kiadónak kezében van az anyag, az olvasót is segítenie kell a kötet alapos jegyzetelésével.

Horváth koncepciójába bele is illett, meg azután meg sem kerülhette a humanisták gyakran hangoztatott patriotizmusát. Hivatkozik is ennek itáliai gyökereire. Ott a szétszakadt részek egyesítését, nálunk a török elleni összefogást támogatta a haza szeretetének hangsúlyozása. Az Alpokon innen és túl munkáló eszmét összekapcsoló láncszem Horváth János idejében még nem, csak újabban vált ismeretessé. Janus Pannonius itáliai tanulmányai idején ismerte föl az összetartozás bizonyítékát Lorenzo Valla tanításában. Eszerint a hajdani Római Birodalom provinciáival egy egységet alkotott. Polgárai azok voltak, akik latinul beszéltek. Ezeknek leszármazottai azután, ha a nyelvet használják, továbbra is a közös, virtuális haza polgárainak tekinthetik magukat. Ezért vette föl ő, Janus is, tudomásunk szerint elsőként, a Pannonius nevet. És ezért nevezte a megújított latin nyelvet, amint ezt Horváth János is említi, „lingua nostrának”. (100.)

Elsősorban irodalomtörténetről lévén szó, Horváth kötetében több alkalommal is megemlítetik, mint új jelenség, az irodalom öntudatosodása. „A humanizmus [...] valósággal új litteratura-fogalmat teremtett, s oly litteratori becsvágyat, irodalmi tudatosságot, melynek pusztá megléte is a középkor alkonyát, új idők hajnalát jelenti.” (17.) Másutt, beállítva kedvelt fejlődési vonalába, így ír: „A világi alapokra áthelyezkedő új műveltség [...] fogékonyságot ébresztett a valláson kívüli értékek, főképp az esztétikaiak: a forma, a stílus szépsége iránt, a vallásin kívül a »szépirodalom« számára tárt kaput, műgondra nevelt s középkorunk kellő közepén oly irodalmi tudatosságot rögtönzött, aminőt immanens fejlődés még sokáig nem hozhatott volna létre s mely majd csak a felvilágosodás újabb segítségével, a XVIII. század végén vált igazán korszerűvé.” (6.) Minderről Janus esetében kerít szót, azért mert Horváth János szerint (is) a „primus ego [...] a magyar költői önérzet első megszólamlása”. Egyébként Janus Pannoniusról azt mondja, hogy „a tárgyi szempontúság jellemzi mélyebb értelemben vett élményi líráját”. Hozzá (Horváth Jánoshoz) Janusnak az anyja halálára írott verse, a Váradtól való búcsúvétel és a táborban való betegségéről írottak állottak legközelebb. Ezek juttatták eszébe Arany és Petőfi egy-egy azonos helyzetben írt versét is. Janus tudatos litteratori becsvágyát sokan elemezgették már. Itt csak arra emlékeztetünk, hogy az őt üldöző király elől, életét mentve, Zágrábba magával vitte nemcsak verseit, hanem a próbálkozástöredékeket is. Így maradt ránk életműve. Nem úgy verselő kortársaié, akikről csak az emlékezet tartotta fenn, hogy az irodalomban jeleskedtek.

Háromnegyed század telt el a humanizmus-kötet megjelenése óta. Már a hosszú idő is föltételezi, hogy ismereteink e korra vonatkozólag valamelyest gyarapódtak. De bizonyos, hogy maradandók és olykor fölülmúlhatatlanok azok az oldalak, amelyeken Horváth János a kor hőseiről ír. Megjelenítő erővel tud portrét rajzolni, ezek valódi önálló kis műalkotások. Hozzá legközelebb kétségtelenül Hunyadi János állt, őt így jellemzi: „A legigazibb renaissance-pályafutás volt az, teljes ismeretlenségből az európai hírnév ormaira; nem öröklött, hanem egyéni célkitűzéssel; nem családi hagyományok továbbbható erejéből, hanem családi jövőndőt formáló sugallatból [...] élesen elválík renaissance-előkészítő elődjétől, Zsigmondtól, ki elveszett családi ereklyét nyert vissza, öröklött összeköttetések segítségével, a császári koronában s magával együtt annak fényében sütkéreztetette meg nemzetét [...]. Az önzetlen hűségéig egyik sem tudott felmagasulni. Nagy egyénisége nem ismerte a hatalom önkényét és szeszélyeit. Voltak személyfölötti eszményei: vallása, hazája, s egész életét azoknak áldozta. A nagy közösségektől nem különítette el magát, hanem mintegy beléjük olvadt lüktető szívről, szervező elvül, korjellemmül. Nem Zsigmondként – kölcsönzött ragyogással, hanem saját áldozati lobogásával ajándékozta meg nemzetét, gyűjtötte fel és táplálta a nemzeti önérzet tüzeit. Klasszikusan magyar lángelme ő s nincs is több

hozzá fogható. Fia, Mátyás, nemcsak másfajta tehetség és jellem; fejlődése, körülményei is más, olaszos típussal rokonítják.” (48–49.) Másutt, ismét Hunyadi-ról, fiával összehasonlítva így ír: „Hunyadi János össze tudta egyeztetni személyes becsvágyát tágabb érdekek – család, haza, keresztyénség – szolgálatával, s azokét a humanizmus istápolásával. Mátyás személyes becsvágya kinőtt e tárgyilagos harmóniából s egyéniségének valóban renaissance-szellemű autarkiát biztosított.” (112.)

Már valósággal Mantegna ecsetjére való az a kettős portré, amelyet azután, Mátyásról és Galeottóról kapunk Horváth Jánostól a *De dictis ac factis* egyébként is élvezetes és ragyogó elemzése során. „A *De dictis ac factis*-nak két főhőse van: Galeotto meg Mátyás. Mintegy kezét fognak egymással: a király megbecsüli, megbecsülteti, mások felett kitünteti, szinte a maga méltóságából részelteti a jeles férfiút, viszont ez a maga humanista műveltségét ruházza át mecénására, tudás és hatalom szövetségének a látszatát szuggerálva ránk [...]. Az udvari humanista tetszelgő önarcképe ez, hőisével való szellemi egyenrangúságának igény-bejelentése. Ily értelmű rangemelését el is végzetteti Mátyással, mikor megajándékoztatása kivételes módokat oly nagy nyomattal adja elő.” (141.) A rövidke idézetből is megfigyelhető, hogy hogyan vált stílust Horváth János, amikor nagyon tisztelt hősenek, Hunyadinak jellemzéséről más témára tér át. Utóbb mintha maga is részt venne a király asztali beszélgetéseiben.

A király halálát követően új fejezet kezdődik a magyar humanizmus történetében is. Erről ezt olvassuk: „A királyi egyéniség elhalványodása egy új típus kifejlődésének kedvezett: a hatalmi pozíciók megszerzésére törekvő párt-humanistáénak.” (180.) Közöttük érdeklődésünkre leginkább Brodarics István jellemzése számíthat. Ő ugyanis „míg a két király között ingadozott, kancellársága a pad alá esett”. Ezért aztán „János királynak ő lett egyik leg-többet lóto-futó diplomatája”. (250.) Horváth szép szavakkal méltatja Brodaricsnak Mohácsról szóló emlékiratát, csak valahogyan az íróval nincsen megbékülve. Alighanem az író-diplomata Erasmushoz fűződő barátságát nem tudta neki megbocsátani. Brodarics Mohácsot átívelő pályája közelről lesz tanulmányozható, ha a hamarosan megjelenő levelezéskötetéből sok kérdésre választ kaphatunk.

Egyébként Erasmusra nem tekint jó szemmel Horváth János. Az európai humanizmusnak a gondolkodókat máig sok táborra osztó egyéniségét akkor, amikor Horváth János könyvét írta, Magyarországon éppen a nemzetromlást sugalló eszmék forrásának tekintették. Később, jól tudjuk, a róla való vélekedés alaposan megváltozott. Sokan, sokféleképpen belekaptak egy-egy művébe. De nincsen nálunk senki, aki a teljes életművet sorról sorra ismerné, és azt mondatról mondatra, az előzményeket is ismerve helyezné el Európa aktuális ideológiai és politikai kérdéseinek szövevényébe. Abban viszont teljesen igaza van Horváth Jánosnak, hogy Erasmus „a humanista vi-

lágban akarva nem akarva a reformáció ekéje alá irtott. Hamar kitűnt ugyan a két »reform« belső ellentéte, de akkor már ott állt a nem-humanista Luther mellett Melanchton, ki az egész új műveltséget felszívta s képes lett a humanizmus által felébresztett művelődési vágyat is kielégíteni az új hit keretében.” (236.)

Horváth János könyvének megjelenése óta eltelt egy háromnegyed század. Részismereteink szaporodtak vagy elmélyültek talán, de egy új összegezésnek, úgy, ahogyan azt akkor egyetlen tudós megtette – úgy gondolom –, még nem jött el az ideje.